

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

GÖSTA HOLM

Monoftongeringens kronologi och de finlandssvenska folkmålen

Artikel ursprungligen publicerad i
Studier i nordisk filologi 62
SSLS 490, 1980, s. 101–107

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2015
ISBN 978-951-583-324-2

GÖSTA HOLM

MONOFTONGERINGENS KRONOLOGI OCH DE FINLANDSSVENSKA FOLKMÅLEN

I licentiatkursen i nordiska språk i Uppsala ingick länge ett teoretiskt viktigt kapitel i Ernst Wigforss' berömda doktorsavhandling betitlat "Dialektgeografiska och kronologiska frågor". Där formulerar författaren bl.a. vissa förutsättningar för sina teorier kring ljudförändringars kronologi. Det heter t.ex. (s. 651):

Om åldern av en företeelse i de trakter, som kunna anses för utbredningscentra, är bekant, så har man rätt att räkna med att endast en relativt begränsad tid har åtgått, tills förändringen nått ytterpunkterna för sin utbredning.

Tankegångar som denna har, medvetet eller omedvetet, spelat en stor roll i olika framställningar av den svenska ljudhistorien och dialektgeografien. Citatet från Wigforss kan vara lämpligt som en bakgrund till en liten betraktelse över diftongkontraktionen resp. diftongernas bevarande på det svenska språkområdet, enkannerligen i Finland.

Hövdingen Jarlabanke i Täby i Uppland och hans släkt lät resa minst 16 runstenar. På den äldsta av dessa läser vi bl.a. *-stin* och *stina* med monograf i ordet *sten*. På släktens yngsta runminnesmärken (U 127, 149, 164, 165, 261, 272, 142) däremot förekommer utan undantag skrivningar som *staina* med diftongbeteckning.

I det hundare där Jarlabanke-stenarna står, Vallentuna, finns en annan grupp stenar, Gällstatenarna (U 229, 231, 232), som visar samma egendomlighet: *risa stin* på den äldsta, *raisa stain* på de yngre.

Förklaringen till den anmärkningsvärda digrafkronologin på dessa uppländska stenar kan tänkas vara följande.

Att resa stenar med inskrifter i den yngre runraden var ju tidigt modernt i Danmark, vars Jællinge-monument måste ha varit en inspirationskälla för många. Vi har all anledning tro att även upplänningar har kommit i kontakt med danskarnas nymodigheter.

Det är ju från runlitteraturen välkänt att upplänningar deltog i danska vikingatåg mot England. Somliga av de uppsvenska äventyrarna som sökte sig till Danmark stannade där för alltid. Amnö-stenen i Veckholm (U 699) förmäler om Brune att han dog i Danmark, och samma slut fick Önd enligt Hågastenen i Uppsala (U 896).¹

Runstenslitteraturen är oerhört formelbunden. Ibland är den schablonmässig till orimlighet. Det mest slående exemplet på detta erbjuder väl en av Ekeby-inskrifterna (U 266) i Fresta socken i Uppland. Den är anbragt på en berghäll, en direkt utlöpare av urberget. Men ändå gör den gällande att bröderna Sigstæin och Vistæin lät resa stenen ("letu ræisa stæin").

Det förefaller alltså inte omöjligt att monoftongbeteckningen på de äldsta Jarlabanke- och Gällsta-stenarna beror på sydlig schablon.² Lite längre fram i tiden har traktens uttal mera regelbundet slagit igenom på runstenarna.

Därmed må förhålla sig hur som helst. I 1000-talets Uppland levde säkerligen de gamla diftongerna ett friskt liv. Men hur länge till? I våra handböcker får vi följande upplysningar (jfr också not 1):

Adolf Noreen, Altschwedische Grammatik:

qu... ist im r[unen]schw[edischen] erhalten, in gewissen gegenden bis in das 12. jahrh.... Aber schon vor 1200 zeigen sich spuren der fur das kaschw. charakterischen entwicklung (s. 114) - wiewol die diphthongische aussprache [av æi] noch heute in einigen entlegenen diall. erhalten ist, dürfte in den meisten gegenden das ē bald nach 1200 alleinherrschend geworden sein (s. 116). - øy... ist im rschw. ziemlich allgemein erhalten, in einigen gegenden wenigstens noch um 1100.... Im sonstigen aschw. [dvs. icke forngutn.] [wird øy] zu ... ø, das wenigstens in nebetoniger silbe schon um 1100 belegt ist ... In den ältesten lat. dipl. finden wir mit ø 'aue, insel' zusammengesetzten ortsnamen wie øsiō 1222 - 30.. (s. 118).

Axel Kock, Svensk ljudhistoria:

Omkring 1200 torde æi hava varit monoftongerad till ē i de flästa bygder av södra och mellersta Sverge (s II:238).

Omkring år 1200 hade ... utan tvivel monoftongeringen [av au > ø] inträtt så väl i hela mellersta Sverge (Mälarprovinserna) som i det södra (ib. s. 259).

¹ Enligt suppling i runverket.

² Jfr E. Wessén 1968 s. 32: "Troligen beror enkelskrivningarna i Uppland i början av 1000-talet på mönster söderifrån". Wessén tillägger emellertid: "Det är tydligt, att diftongerna [på 1000-talet i Mellansverige] stod nära att sammandragas till långa vokaler ... och på 1100-talet tyder de allt vanligare enkelskrivningarna på att övergång- en nu sker allmänt i mellansvenskt talspråk."

Monoftongeringen [av *øy* till *ø*] har säkerligen varit genomförd omkring år 1200 i mellersta och södra Sverge (ib. s 273).

Gösta Bergman, Kortfattad svensk språkhistoria s 21 f:

I slutet av århundradet [d.v.s. 1000-talet] och början av 1100-talet slår enkelskrivningen igenom på runstenarna. Diftongen *øy* som i isländska *eyra* och *heyra* blev nu *øra* och *høra*.

Bengt Pamp, Svensk språk- och stilhistoria s 86:

Som en söderifrån kommande novation skedde under nio-, tio- och elvahundratalen en monoftongering av de gamla fallande diftongerna i stora delar av det svenska språkområdet: *au* > *ø*, *øy* > *ø*, *æi* > *ē*.

Hur stämmer dessa dateringar med vad vi vet om språkförhållandena i finlandssvenskan och med vad vi tror oss veta om den svenska kolonisationen i Finland, dess ålder och utgångspunkter i hemlandet?

De gamla diftongerna *au*, *æi*, *øy* är i huvudsak bevarade i de östsvenska dialekterna (alltså de finlandssvenska och estlandssvenska). Några undantag finns. Åländskan är nästan helt monoftongisk (men Åland är ju egentligen både historiskt och språkligt en del av Uppland). I mindre delar av södra Finland, särskilt i västra Nyland, har monoftongeringen också nått långt. Detsamma gällde målet på Nargö i Estland.

Historiker och arkeologer tycks i allmänhet vara eniga om att den bestående svenska koloniseringen i Finland – fränsett Åland – möjligen – och tidigast – började på 1100-talet och i stort sett var avslutad inemot 1300. Den huvudsakliga nybyggesverksamheten i södra Finland anses ha skett under 1200-talets senare del, efter det s.k. andra korståget³ (skildrat i Erikskrönikan). Enl. Eino Jutikkala och Jalmari Jaakkola vidtog kolonisationen i sin helhet först efter mitten av 1200-talet.

Nybyggarna anses till största delen ha kommit från Svealands och norra Götalands kustbygder, till en mindre del också från Norrland (det torde särskilt gälla Österbotten).

Från Åland kan knappast några större skaror ha kommit. Där har visserligen alltsedan äldre järnåldern funnits en nordisk befolkning, men denna måste under vikingatiden ha varit drastiskt decimerad. Ortnamnsskicket är ju till största delen ungt. Ett stort antal byar med

---

³ Detta förläggs av de flesta till omkr. 1249 men enl. Jarl Gallén är rätt årtal 1238 eller 1239.

hedniska gravfält bär namn av klart medeltida kynne, vilket – som särskilt Lars Hellberg har hävdad – faktiskt bevisar avbrott i traditionen.

En sak är absolut säker: Talspråket i de – rimligtvis rikssvenska – trakter, varifrån majoriteten av nybyggarna kom, måste ha haft de gamla diftongerna i helt orubbat bo. Med andra ord: Monoftongeringen kan inte antas ha nått nämnvärt långt i t.ex. Roslagen under 1100-talet; den bör inte ha haft stor betydelse där ens långt in i 1200-talet.⁴

I detta sammanhang kan det vara av intresse att betrakta ljudförhållandena i ett annat svenskt nybyggarmål, ett som har stark anknytning till de finlandssvenska, nämligen Kalix-målet. Som jag har berört på annat ställe (symposieförhandlingar Umeå 1978) finns det skäl att tro, att Kalix-området fick (en betydande del av) sina första nybyggare från Mellan-Sverige, kanske företrädesvis från Uppland. Kolonisationen av det nordliga Norrbotten anses i det väsentliga ha skett på 1300-talet. I Överkalix är de gamla diftongerna väl bevarade (C Pihl, Överkalixmålet I s 267 ff). I Nederkalix-Töre däremot har *ei*, *øy* monoftongerats, *au* bevarats. Om teorin betr den centralsvenska koloniseringen av Kalix-området är riktig, så leder det till slutsatsen att talspråket i betydande delar av Uppland-Gästrikland bör ha företett gamla diftonger ännu långt in på 1300-talet. Helt bindande är dock slutsatsen inte, – ens under den givna förutsättningen – eftersom det ju kan tänkas, att monoftonger i det nyvordna Kalix-språket kan ha utträngts av diftonger lånade från sydligare bottniska dialekter.

Teorin att monoftongeringen var fullt genomförd i Mellansverige och i Götaland omkring 1200 verkar som vi sett osannolik. Allt talar för att stora områden åtm vid den östra kusten har haft ett ålderdomligt språk med gamla diftonger ännu långt efter år 1200.⁵ En sådan tanke kan stödjas med paralleller. Det är ju välkänt att Roslags-målen i flera avseenden har varit mycket arkaiska långt in i vår tid. Det gäller t.ex. bevarande av kortstavighet, kاسوبjöjning, ljudföljderna

---

⁴ Jfr Hans Jonsson 1966 s. 45 not 65.

⁵ Lennart Moberg har uttalat som sin mening (1953 s 129) att det inte ligger något "orimligt i tanken, att *ei*-diftongen dialektiskt kan ha kvarstått i Mellansverige ända in på 1200-talet, åtminstone framför dental, den för diftongen mest gynnsamma ställningen".

mb, nd, ng, lg, rg, gd samt *k* och *g* före främre vokal (Hesselman Sveamålen s. 6, 7, 9, 12).

Mot bakgrunden av denna bild av diftongförhållanden i 1200-talets Sverige kan det tyckas egendomligt, att de äldre fornsvenska texterna ger så få och spridda belägg för tillvaron av talspråkliga diftonger. Men förklaringen torde vara, att monoftongskrivning tidigt blev vedertagen i de tongivande skrivarmiljöerna, kanslierna och klostren. Detta kan i sin tur ha åtminstone två orsaker, långt framskriden monoftongering i vissa, kulturellt betydelsefulla trakter och de latinska skrivvanorna. Redan tidigt hade man bevisligen klart för sig, att diftonger inte hörde hemma i det svenska skriftspråket. Låt oss hämta ett par exempel från medeltidens Jämtland.

I största delen av Jämtland förhärskar än i dag de gamla diftongerna.⁶ Utan ringaste tvivel satt de överallt i provinsen i orubbat bo under medeltiden.

Som bekant hörde Jämtland världsligt till Norge men kyrkligt till Uppsala ärkestift. Därför förekommer det jämtska medeltidsdiplom både på fornnorska och fornsvenska, stundom är en och samma urkund avfattad på båda språken.

Ett originaldiplom från 1303 finns i två samtida fornsvenska exemplar.⁷ Det är utställt i Ås i Jämtland och handlar om prästen Övind i Lit. Man finner där i båda exemplaren skrivningar som *øvindær* (2 ggr), *høræ*, *heter*, *þøm*, *þer*, *gøsæ* (tillnamn). Av diplomet finns en fornnorsk vidimation från 1346. Där skrivs samma ord *æiuinder*, *øyuinder*, *høyra*, *heitir*, *þæim*, *þæir*, *gøysa*. Denna vidimation är i sin tur översatt till fornsvenska vid mitten av 1300-talet: *høra*, *hether*, *them*, *ther*. Personnamnen behandlas i detta fall olika: *awinder* men också *æywinder*, *gøysa*.

I ett annat jämtskt diplom, utställt i Ragunda 1333, förekommer skrivningar som *høyra*, *þæim*, *hæitir*, *akærolausa*, ortnamnen *a røyastodum*, *væstan æid*, *flaune* samt personnamnet *eilif*. En likalydande vidimation av 1346 översattes till fornsvenska på 1400-talet. Alla diftonger är försvunna, även ur ort- och personnamnen: *røastadom*, *eleff*. De båda återstående namnen har missförståtts av skrivaren: *westanwidh*, *flanne*.

---

⁶ Undantaget är egentligen blott östligaste delen i Ragunda-Fors-området.

⁷ Det bör understrykas, att diplomten är på *fornsvenska* och att årtalet är 1303.

Det är alltså tydligt att fornsvenska skrivare redan under tidigt 1300-tal kunde vara drillade att undertrycka lokalt diftonguttal. Den traditionen har levt och förstärkts genom seklen. Vi ser det tydligt i skrivningarna av ortnamn i skilda bygder som ännu bevarar diftonger, t.ex. Västerbotten. Det medeltida urkundsmaterialet från landskapet är visserligen mycket obetydligt, men fr.o.m. 1500-talet flödar källorna rikligt. I jordeböckerna är monoftongskrivning en nästan konsekvent regel, t.ex. *-ön*, *Hök-*, *Hö-*. Det enda undantag jag känner är *öjir*, belagt ett par gånger. Av mycket att döma är vi berättigade att betrakta den äldsta fornsvenskans ortografi i ljuset av sådana fakta.

Anmärkning

På ungefär liknande sätt finns det enligt min mening anledning att betrakta pluralböjningen i ord av typen *hästar*. Man brukar ju anta, att göta- och sveamålen under senare medeltiden mer eller mindre allmänt hade *r*-bortfall. I – grovt sett – Svealand skulle *r* ha återinförts genom inverkan från vissa speciella böjningskategorier, som behållit *-r*. Det synes fullt möjligt, att de skrivna svealändska källorna från senare medeltid har lett oss vilse. De kan bära prägel av en delvis götisk skrivartadition, avvikande från talspråket i (viktiga delar av) Svealand.⁸ Som Börje Tjäder har visat, har dialekterna nu *r*-former av typen *hästar* i ett brett och långt bälte från Österbotten-Nyland över (södra) Ångermanland-Sörmland och norska Østlandet till Agder och Bergens-trakten. Att *r*-formerna återkom i det (upp)svenska skriftspråket under årtiondena omkr. 1500 berodde enligt min tro på händelser sådana som grundandet av Uppsala universitet, statsmaktens starkare bindning till Uppsverige, speciellt Stockholm, översättningen av bibeln genom personer från centrala Sverige o.s.v.

* * *

Inledningsvis citerades Wigforss tes om novationers snabba spridning från centrum ut till en gräns som sedan blir i stort sett stabil. Tesen stämmer inte med bilden av monoftongeringens genomförande i de östnordiska dialekterna. Kronologin i grova drag:

---

⁸ Jfr Bengt Hesselman Huvudlinjer s 331 (:"Till en del får mellanområdets hästar säkerligen tillskrivas en sekundär restitution efter mönster av vissa fonetiskt relativt konservativa dialekter inom området, som ha betraktats som normgivande...")

- 900-talet Monoftongeringen börjar i Danmark.
 1100-talet Exempel på monografer i med bokstäver skrivna svenska källor. Digrafer på Forsaringen i Hälsingland.
 1200-talet Diftonger troligen fullt bevarade i vissa centralsvenska (kust)bygder.
 Omkr. 1300 Monografer nästan genomgående i fornsvenska texter. I en del av A-handskriften av Södermannalagen (ca. 1325) finns 13 skrivningar med *ei* (*ey*).
 1500-talet o. Diftonger i Ångermanland.⁹ (Sporadiska digrafer i uppmkr 1600 teckningar o. ortnamnsskrivningar.)
 1900-talet Monoftongering pågår i Västerbotten

Alltså:

Monoftongeringen har haft 1000 år på sig och är ännu inte avslutad.

LITTERATUR

- Bergman, Gösta, Kortfattad svensk språkhistoria. 2:a uppl. 1970.
 Gallén, Jarl, Kring Birger Jarl och andra korståget till Finland. En omdatering och en omvärdering (i: Kring korståget till Finland. Ett urval uppsatser ... Red. Kaj Mikander 1968).
 Hesselman, Bengt, Sveamålen och de svenska dialekternas indelning. 1905.
 Hesselman, Bengt, Huvudlinjer i nordisk språkhistoria 1948-63. Nordisk kultur III, IV.
 Hornborg, Eirik, Finlands historia. 4 uppl. 1952.
 Jaakkola, Jalmari, Finska folkets historia. 1941.
 Jonsson, Hans, Nordiska ord för vattensamling, Lundastudier i nordisk språkvetenskap, 16. 1966.
 Jutikkala, Eino, Finlands historia. 1965.
 Jämtlands och Härjedalens diplomatarium. I. 1943.
 Kock, Axel, Svensk ljudhistoria 2. 1909.
 Moberg, Lennart, Den östnordiska diftongförenklingen (i: Nysvenska studier 1953).
 Noreen, Adolf, Altschwedische grammatik mit einschluß des altgutnischen. 1904.
 Pamp, Bengt, Svensk språk- och stilhistoria. 1971.
 Pihl, Carin, Överkalixmålet I. 1924.
 Rutberg, Hulda, Folkmålet i Nederkalix och Töre socknar. 1924. Svenska landsmål. B 28.
 Sveriges runinskrifter. 6, 7 (Upplands runinskrifter 1, 2). 1940-46.
 Thors, Carl-Eric, Finlandssvenska ortnamnstyper. 1953. Studier i nordisk filologi XLII:2.
 Tjäder, Börje, Behandlingen av palatalt r i substantivens pluralformer under fornsvensk och nysvensk tid 1961.
 Wessén, Elias, Svensk språkhistoria I. 8:e uppl. 1968.
 Wigforss, Ernst, Södra Hallands folkhäl. Ljudlära. 1913-18. Svenska landsmål B 13.

⁹ L. Moberg 1953 s. 126.